

JAN MACKŮ

POZNÁMKY K STRUKTURÁLNÍMU DETERMINISMU
V DÍLE ARNOŠTA BLÁHY

Ve své úvaze o kulturních tradicích zdůrazňoval filosof a sociolog J. L. Fischer,¹ že pro progresivní a tvořivé myšlení znamená hlásit se k určité tradici vždy současně i dát odpověď na otázku: v čem je nutno jít *nad* tuto tradici, v čem je třeba tradici *překonat*. Tyto myšlenky — s nimiž nepochybně souhlasí všichni stoupeni dialektiky, ať se hlásí k jakémukoliv filosofickému směru² — vystávají s palčivou naléhavostí před každým, kdo se v současné době zamýšlí nad tradicemi české sociologie — a nejen sociologie.

Tvořivé pokračování v tradicích naší sociologie, která představuje součást našeho kulturního dědictví, je dnes obtížnější, než bylo v době Fischerových úvah. Vyžaduje totiž promýšlení a rozbor výsledků práce našich starších sociologů ze dvou závažných aspektů daných společenským vývojem v uplynulých letech i vývojem sociologie samé, aspektů, které neexistovaly po první světové válce. Předně — a to je pro naši současnou rozvíjející se marxistickou sociologii otázka nejzávažnější — jde o vědecké, což implicitně znamená i kritické hodnocení sociologických názorů převážně³ nemarxistických autorů. Vědecké *překonání* jejich názorů, úsilí jít *nad* tradici jimi vytvořenou není uskutečnitelné pouhým popíráním, ale pouze — řečeno slovy Marxovými — „dialektickou negací“; při níž bude zachováno pro současnost vše pozitivní z jejich díla. Úkol o to obtížnější, že je uskutečňován v době, kdy před marxistickými teoretiky vystává současně úkol navázat na tradici tvořivého marxismu, přerušenou obdobím tzv. kultu osobnosti J. V. Stalina.

Druhý okruh problémů, které vyvstávají při vědeckém hodnocení a navazování na výsledky dřívější činnosti našich sociologů, vyplývá z existence relativně dlouhého a doslova převratného období, jež dělí v přítomnosti postupně obnovovanou práci na úseku sociologie od doby, kdy vznikala nejzávažnější díla našich nemarxistických sociologů. Řešení tohoto úkolu není ovšem možné bez současného vědeckého rozboru, vycházejícího z důkladných znalostí vývoje nemarxistické sociologie v poválečných letech.⁴

Kritické hodnocení tradic naší sociologie je proto úkolem dlouhodobým, vyžadujícím soustředěné úsilí většího kolektivu vědeckých pracovníků. V tomto příspěvku může být proto problematika současného přístupu k tradicím naší sociologie pouze naznačena. Přístup k tradicím z obou zmíněných aspektů se pokusíme ukázat na otázce strukturálního determinismu v díle Arnošta Bláhy (1879—1960). Výběr tematiky je určován jednak významem Bláhovým, který je nepochybně přední osobností naší nemarxistické sociologie,⁵ jednak aktuálností vlastního tématu. Pojetí determinace individuálního nebo skupinového jednání je jednou z klíčových otázek sociologie vůbec. V odpovědích na ni se odlišují nejen stoupeni různých idealistických a materialistických směrů, ale

i představitelů naivně realistického⁶ a vědeckého pojetí společenských jevů a procesů.

*

Již v minulosti zdůrazňovali kritici hodnotící dílo Arnošta Bláhy, například Bruno Zwicker,⁷ že se dovedl vyvarovat obou krajností známých z dějin sociologie, tj. jak jednostranného objektivismu (popírajícího význam subjektivních faktorů v dějinách), tak upřílišněného subjektivismu, a dovedl také v rámci svého deterministického pojetí ukázat úlohu individua v sociálním dění. A právě tato stránka Bláhova metodologického přístupu k společenské skutečnosti skýtá i pro současné diskuse v marxistické literatuře o vztahu objektu a subjektu⁸ řadu podnětů.

Východiskem pro výklad Bláhova pojetí jedince a společnosti, respektive jedince a sociální skupiny, je ovšem celkové pojetí jeho sociologického determinismu. K pochopení významu Bláhova deterministického pojetí sociálních jevů pro naši sociologii je vhodné připomenout, že Bláha vyšel jako sociolog z názorů Emila Durkheima. S jeho systémem, který tvoří jeden ze základních článků vývoje sociologie vůbec, se důsledně seznámil za svých studijních pobytů v Paříži (v letech 1900—1902 tady doplňoval vysokoškolská studia a v roce 1908 až 1909 zde byl na studijní cestě). Bláha — i když si Durkheima nesmírně vážil — zachoval si k němu kritický přístup. Měl výhrady k jeho upřílišněnému objektivismu, k jeho absolutizaci determinace veškerého lidského jednání sociálními poměry, v níž téměř zcela zanikla subjektivní stránka lidského jednání. Durkheimův vliv na Bláhu byl však podle našeho názoru kladný v opačném smyslu, tj., že jeho metodologické hledisko je méně subjektivistické než hledisko druhého vysokoškolského učitele, který ovlivňoval Bláhovy názory, tj. hledisko T. G. Masaryka. Velmi zřetelně se Bláhovy a Masarykovy názory odlišují v sociologickém chápání náboženství. Pro Bláhu je náboženství podmíněno jako každý jiný sociální jev. Je jevem čistě lidským. Bláha se také častokrát vyslovoval ve prospěch laické morálky.⁹

Jako sociolog byl Bláha důsledným stoupencem determinismu. Přitom — a v tom je jasně patrný vliv Durkheimovy školy — uznává jako rozhodující činitel ovlivňující jednání člověka i společenský vývoj faktory *společenské*. Pro soudobého sociologa — a zvláště marxistického sociologa — je toto hledisko ovšem samozřejmé. Ještě v době nepřilíš dávné existoval však v nemarxistické sociologii větší počet směrů, jejichž stoupenci pokládali za základní determinující faktory společenského dění faktory *mimospoolečenské* — ať již materiální (geografické, biologické), nebo ryze metafysicky ideální. I v naší předválečné sociologii se tyto školy uplatňovaly. Připomínám zde materialistické stanovisko Jana Duška, který jako moto své dosti rozsáhlé práce¹⁰ uvádí Lilienfeldův výrok „Sociologus nemo nisi biologus“, a na druhé straně sociologické práce Masarykovy, jejichž teistický základ kritizovali četní nemarxističtí filosofové a sociologové.¹¹

Bláha velmi důsledně rozlišuje společenské a mimospoolečenské (geografické, biologické, ale i individuálně psychologické) faktory působící na vývoj společnosti. Mimospoolečenské faktory pokládá za podmínky, kdežto sociální faktory za příčiny sociálních procesů. Tak je v Bláhově díle — jak zdůrazňuje Bruno Zwicker — spojen v jediný metodologický postup *sociologický kauzalismus*

(tj. hledání příčin v sociálním dění) a *sociologický kondicionalismus* (hledání podmínek v oblasti mimospolečenské). Tímto řešením překonal Bláha nebezpečí redukcionismu,¹² jehož různé formy jsou známé z dějin téměř všech přírodních i společenských věd, který silně ovlivňoval nemarxistickou sociologii v 19. a na počátku 20. století. Pro zhodnocení Bláhova pojetí strukturálního determinismu¹³ je ovšem rozhodující jeho pojetí společnosti.¹⁴

Společnost nepředstavuje jen prostý součet jednotlivců, ani pouhou jejich prostorovou asociací. Je asociací spjatou *vnitřní vazbou*, specifickou pro tuto „nejsložitější oblast jsoucna“. Z potřeb existence a vývoje společnosti vyplývají různé společenské *funkce* (činnosti), které jsou opět podmiňovány společenskou organizací (strukturou) a v dané historické době konkrétní „*sociální situaci*“.¹⁵ Na společnost je proto možné se dívat jako na systém funkcí, v němž jednotlivé relativně samostatné funkční procesy na sebe vzájemně působí a vzájemně se prolínají. V důsledku společenských potřeb se v procesu historie vytvořily různé *normy* společenského fungování. Jakákoliv společenská činnost je podle Bláhy „*fungováním pod normou*“. Každý jedinec například mluví „pod normou“ svého mateřského jazyka, myslí pod normou logickou, pracuje pod normami daného sociálního systému atd. Jak je patrné i z tohoto stručného nástinu, vznikají normy v historickém vývoji, jsou sociálně determinovány. Nelze je tedy chápat teleologicky jako normy v novokantovské škole Kelsenově.¹⁶

Každý jedinec i každá sociální skupina funguje tedy pod různými normami (regulativy), vytvořenými mnohostranností společenského života. V každé sociální situaci působí na každý sociální jev velké množství faktorů z různých oblastí sociálního jsoucna. Proto je — podle Bláhy — vědecky oprávněný pouze funkcionální pluralismus, který chápe všechny kauzální a kondicionální, objektivní i subjektivní činitele společenského dění v jednotě jejich funkcionálního sepětí. Toto pojetí nazývá ve svém v pozůstalosti zanechaném rukopise „*strukturálním determinismem*“.

Při hodnocení Bláhova pojetí společnosti z hlediska v úvodu zmíněných aspektů je především zjevné, že jeho funkční pojetí je velmi blízké mnoha soudobým nemarxistickým i marxistickým autorům. Systém sociálních funkcí je v určitém smyslu obdobný systému sociálních činností v díle Talcotta Parsonse.¹⁷ Podle našeho názoru odráží — již vzhledem k pojmání sociální situace, v níž je vždy nutné působení jednotlivých funkcí zkoumat — Bláhův systém (struktura) sociálních funkcí a orgánů historicky konkrétněji společenský proces než systém Parsonsův, který trpí formalistickým schematismem.¹⁸ Bláhovo funkcionální pojetí společnosti je podnětné i pro současnou marxistickou sociologii.¹⁹

Bláhovo strukturálně funkcionální pojetí společnosti, jehož součástí je i pluralistický sociologický kauzalismus, je současně z hlediska rigorózního monismu problematické. Na jedné straně může ovšem být určitým inspiračním podnětem v úsilí tvůrčího rozvíjení marxistické sociologie proti zjednodušenému mechanistickému kauzalismu, který postihoval marxistické společenské vědy v době tzv. kultu osobnosti, jenž se velmi nepříznivě projevil např. v oblasti estetiky. V tomto směru si Bláhových názorů vysoce vážil marxistický estetik Bedřich Václavěk.²⁰

Současně však — a to pokládám za nejzávažnější — bude marxistická sociologie odmítat pluralismus, který neuznává, že v „poslední instanci“ (řečeno slovy Engelsovými) vytváří jednotu a souvislost všech sfér společenského života

struktura ekonomická.²¹ Ekonomickou strukturu nelze ovšem zužovat jen na vztah vlastnictví výrobních prostředků. Základními ekonomickými vztahy jsou totiž dělba práce a kooperace, z nichž jsou odvozeny vztahy další.²²

Bláhovo pojetí strukturálního determinismu — jak již bylo připomenuto výše — nás zajímá též z hlediska vztahu jedince a společnosti. Tento vztah, jehož pojetí je i jedním z kritérií, podle nichž můžeme rozdělovat celou sociologii a veškerou sociální filosofii od nejstarších dob do přítomnosti na dva velké proudy, stává se neobyčejně aktuální otázkou i v soudobé marxistické sociologii a filosofii.

Pro Bláhu jako sociologa je jednání člověka sociálně determinováno. Každý jedinec — jak již bylo řečeno — „funguje“ vždy pod tlakem sociálních norem, jedná vždy v podmínkách určité sociální situace. To jest však jen jedna stránka vztahu Bláhovy koncepce poměru jedince a společnosti. Jedinec — podle Bláhy — není vůči sociálnímu působení pasivní, je jeho *spolutvořitelem*. V sociálním dění nepůsobí jen „sociální nátlak“, ale uplatňuje se v něm i „vědomý aktivismus“ spjatý s individuálními, subjektivními činiteli. Aktivní činnost jedinců, kteří jsou spolutvořiteli sociálního působení, je jednou ze složek struktury faktorů, které podmiňují společenský proces.

V tomto smyslu má tvořivý aktivní jedinec možnost navozovat sociální situace a spolupůsobit i na přetváření a vývoj sociálních norem (regulativů), pod nimiž daná společnost a jedinec fungují. Velmi přesvědčivě vykládá Bláha své pojetí aktivní činnosti jedince jako spolutvořitele sociálního působení na mnoha místech své „Sociologie inteligence“.

Bláha tak překonává Durkheimovo učení o jednoznačném vlivu sociálního prostředí. Tím se jeho pojetí vztahu jedince a společnosti blíží — více než Durkheimovo — koncepcím současné sociologie.

Bláha si jasně uvědomuje, že také každé *já* tvoří určitou strukturu. Každé *já* představuje v jeho pojetí systém individuálního *já* s množstvím sociálních *já* podle příslušnosti jedince k různým sociálním skupinám (*já* — jako člen rodiny, *já* — jako příslušník určitého národa, třídy, profese atd.). Je přirozené, že prostřednictvím těchto „sociálních *já*“ působí na jedince, prostupují se v něm zájmy různých sociálních skupin, které — jak si dnes dobře uvědomujeme — jsou někdy protikladné.

Bláhovo pojetí systému různých sociálních *já* — v terminologii současné sociální psychologie a sociologie bychom řekli v systému *rolí* — ukazuje, jak aktuální a soudobé jsou mnohé Bláhovy názory obsažené v pracích napsaných před druhou světovou válkou. Přitom — jako v případě teorie rolí — je nejen možné, ale i prospěšné, aby marxistická sociální psychologie a sociologie, tyto teorie — pokud správně vyjadřují určité sociální a psychologické vztahy a jsou vědecky ověřené — tvořivě včlenila do svého teoretického systému. Píše-li J. J. Wiatr²³ v duchu Leninovy zásady, že komunisté musí znát a přejmout všechny kulturní hodnoty minulých dob, že i marxistická sociologie bude navazovat na všechny cenné prvky významných sociologických směrů, které reprezentují Max Weber, Durkheim, Mannheim a jiní, pak tím větším právem může česká marxistická sociologie v mnoha směrech navázat na dílo Bláhovo.

POZNÁMKY

- ¹ J. L. Fischer, který se v roce 1927 habilitoval na filosofické fakultě MU v Brně (u prof. A. Bláhy) pro obor sociologie, vyslovuje zde citované myšlenky ve studii *První exkurs o tradici*, Praha 1920.
- ² V současné době napsali rozsáhlé práce věnované dialektice sociolog Georges Gurvitsch, *Dialektique et sociologie*, Paris 1962, a existenciální filosof Jean-Paul Sartre, *Critique de la raison dialectique*, Paris 1960. Zejména práce Gurvitschova je pro naši marxistickou sociologii v mnoha směrech velmi podnětná (např. Gurvitschův názor na Hegelovu triádu, již pokládá v jakékoliv přeměně za čistě idealistickou dedukci).
- ³ V období mezi dvěma válkami se aktivní práce v oblasti sociologie účastnila řada marxistických teoretiků. Přímou do *Sociologické revue*, vydávané v Brně pod redakcí A. Bláhy, přispívali např. Ludvík Svoboda (vedl oddíl „Teorie socialismu“), Bedřich Václavek (příspěvky z úsekové sociologie umění), Oldřich Blažek (marxistické názory na otázky sociologie pedagogiky) atd. Srovnej blíže v článku J. O. a J. M. (Juliana Obrdlíková a Jan Macků), *Sociologické dílo Arnošta Bláhy*, Rovnot, 30. 7. 1964.
- ⁴ Významným přínosem pro seznámení našich sociologů se současným stavem sociologie je zejména práce J. Klofáč — V. Tlustý, *Soudobá sociologie I*, Praha 1965.
- ⁵ Srovnej mj. i *Handwörterbuch der Sociologie*, red. W. Ziegenfuss, Stuttgart 1959, str. 95—96. Dále J. Kolaja, *La Sociologia Checoslovaca*, Revista Mexicana de Sociología, No. 3, 1963.
- ⁶ Kritikou mechanistického a naivně realistického pohledu se zabývá Miloslav Král ve stati *Filosofie a věda*, Sborník *Sedmkrát o smyslu filosofie*, NPL, Praha 1964, str. 140 a n.
- ⁷ Srovnej stať Bruno Zwickera (psanou v roce 1939 z pochopitelných důvodů pod pseudonymem Z. Bystrý), *Soustava a metoda*, Sociologická revue, 1939, č. 1, str. 22 a n.
- ⁸ Srovnej z obsáhlé soudobé literatury zabývající se Marxovým pojetím vztahu objekt—subjekt články Lubomíra Sochora, *Filosofie a ekonomie*, v citovaném sborníku *Sedmkrát o smyslu filosofie*, dále monografii Josefa Mužika, *Subjekt a objekt*, NPL, Praha 1964.
- ⁹ Srovnej např. Arnošt Bláha, *O laický základ mravní výchovy*, Brno 1929 (nákladem Ústř. spolku jednot učitelských na Moravě). Ve svých recenzích filosofických a sociologických knih, např. v kritice Linhartova Úvodu do filosofie, *Sociologická revue* 1931, č. 2, str. 261 a n., se Bláha vyslovil zřetelně proti theismu. Srovnej blíže Blahoslava Zbořil, *Arnošt Bláha a náboženství*, *Sociologická revue*, 1939, č. 1, str. 79 a n.
- ¹⁰ Jan Dušek, *Sociologie*, Praha 1926, str. 356.
- ¹¹ Zejména J. L. Fischer v úvaze *Dvě kapitoly k Masarykově sociologii*, *Sociologická revue*, 1930, č. 1, 2, str. 21 a d.
- ¹² Redukcionismus je zde chápán jako nadřazený pojem nad všemi směry, které usilovaly o vysvětlení jevů historicky mladších vývojových forem jsoucna (forem polyhu hmoty) na základě vztahů uplatňujících se v oblastech historicky starších. Pod rodový (genus proximum) pojem redukcionismu je možné řadit mechanistický materialismus, sociální darwinismus atd.
- ¹³ Pojmu „strukturální determinismus“ přímo použil Bláha — pokud je nám známo — poprvé v svém rukopise *Systému sociologie*, který se zachoval v jeho pozůstalosti. Vyplyvá však i z jeho dřívějších prací.
- ¹⁴ Kromě zmíněného rukopisu z pozůstalosti je pojetí společnosti obsaženo nejobsáhleji v jeho *Sociologii inteligence*, Praha 1937, a také v populárně vědecké práci *Jak se dívat sociologicky na život*, Brno 1947.
- ¹⁵ Pojem „sociální situace“ jako „živý proud kolektivního společného procesu v určitém historickém období“ je jedním ze základních pojmů Bláhovy sociologie, který si svým významem nepochybně vyžádá v rámci soustavného hodnocení Bláhova díla zvláštní pozornosti.
- ¹⁶ Srovnej s normativní teorií brněnské nemarxistické právní školy, např. v díle Františka Weyra, *Základy filosofie právní*, Brno 1920.
- ¹⁷ Srovnej např. v článku Zygmunta Baumanna, *Parsonsa teoria czynności i teoria systemu społecznego*, *Studia socjologiczne*, 1962, č. 4/7.
- ¹⁸ Srovnej též stručnou charakteristiku Parsonse v práci J. J. Wiatra, *O sociologii*, Osvěta, Bratislava 1964, str. 37 a 38.
- ¹⁹ Viz např. pokus o využití funkcionárního pojetí pro rozbor místa inteligence v sociální struktuře společnosti v článku Jana Macků, *K otázce postavení inteligence ve společnosti*, Sborník prací fil. fak. Brno G 4 (1960).
- ²⁰ Bedřich Václavek ve studii *Sociologův poměr k umění* (*Sociologická revue*, 1939,

- č. 1, str. 94) vysoce oceňuje Bláhovu sociologii umění. Připomíná, jak bylo Bláhovi blízké Mukařovského pojetí estetické funkce jako jedné z mnoha funkcí sociální struktury.
- ²¹ Obhajobou historického monismu proti kritice současných nemarxistických sociologů se zabývá i J. Wiatr, l. c., str. 51–57. Nebudeme zde proto toto stanovisko šíře rozvádět.
- ²² Srovnej zejména v práci Oty Šika, *Ekonomika, zájmy, politika*, Praha 1964. Není bez zajímavosti, že otázkám dělby práce věnoval celou monografii i Emil Durkheim, *Division du travail sociale*, Paris 1893.
- ²³ J. J. Wiatr, l. c., str. 38.

REMARQUES SUR LA DÉTERMINISME STRUCTURELL DANS L'OEUVRE D' A. BLÁHA

L'auteur s'occupe de la problématique des relations entre la sociologie contemporaine marxiste et les traditions de la sociologie tschèque dont le développement a été interrompu pendant la période stalinienne.

Ces relations sont examinées particulièrement en rapport avec l'œuvre d'A. Bláha, d'un des plus connus des sociologues tschèques. Bláha se trouvait dans son temps sous l'influence de l'École durkheimienne. Mais en ce qui concerne sa conception de la structure sociale il a su éviter l'objectivisme stricte de Durkheim.

En terminant, l'auteur de ce travail montre que dans l'œuvre d'A. Bláha il y a bien des points qui peuvent exercer une influence notable sur la sociologie marxiste.

Traduit par J. Macků